

Онуфрій БАНАХ

СПОМИНИ ПРО ПРОФЕСОРА М. ТУРКЕВИЧА (ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Микола Михайлович Туркевич (1912–1989) належить до сузір'я учених-хеміків, які творили наукову славу Львова в другій половині ХХ століття.

На жаль, мені не пощастило бути учнем шановного професора, ані працювати під його безпосереднім керівництвом. Тим не менше, спробую відтворити короткі епізоди з нашого знайомства, розглядаючи їх крізь призму суб'єктивних вражень.

Уперше мені довелося побачити цю людину у 1965 році на засіданні вченої ради хемічного факультету Львівського університету ім. Івана Франка. Тоді проводився захист кандидатської дисертації з органічної хемії. Мені запам'яталося його висловлювання на предмет дослідження ефірів фосфорних кислот:

– Та яка це наука? Що це за формулювання? Хіба ці сполуки є елементорганічними?

Здавалося, що цю дисертацію буде провалено. А професор продовжував далі:

– Та дочитавши дисертацію до кінця, я переконався, що це дуже цікава робота.

Прошло 12 років, я вже працював у Львівському медичному інституті на кафедрі загальної гігієни. Тут починала формуватися Львівська цеолітно-хроматографічна група. Ми досліджували синтетичні і природні цеоліти та за їхньою допомогою визначали вміст забрудників у повітрі. Цеолітами я захопився ще під час проходження аспірантури у Львівському університеті і продовжував їх дослідження на викладацькій роботі в Луцьку.

Навесні 1977 року до мене звернувся Роман Баранський (1938–2010), викладач Українського поліграфічного інституту. Він був зайнятий пошуком теми майбутньої дисертації і розповів, що вже підходив до професора Туркевича разом з Іваном Курницьким, який раніше захистив дисертацію під його керівництвом. Проте маститий професор був категоричним:

– Прошу показати мені Ваші наукові здобутки.

– Але ж я їх ще не маю.

– Ну, якщо не маєте, то я можу зачекати.

Вдруге вони зустрілися через кілька років уже на захисті дисертації Романа Баранського. За той час Роман Іванович став одним із найактивніших учасників Львівської цеолітно-хроматографічної групи. Микола Туркевич, як член спеціалізованої вченої ради Львівського політехнічного інституту, голосував за присудження йому наукового ступеня кандидата хемічних наук.

Восени 1977 року я подав документи на посаду асистента кафедри фізичної та колоїдної хемії Львівського медінституту. Мене запросив професор Сергій Міскіджян (1910–1985). На його кафедрі проводилися дослідження інгібіторів корозії металів, і Сергій Павлович, очевидно, розраховував на вливання “свіжої крові” до експериментальної роботи. Професор Туркевич був членом конкурсної комісії фармацевтичного факультету, котра заслуховувала претендентів на цю посаду, і наполегливо допитувався у мене:

– Де Ви працювали після закінчення аспірантури?

Я відповів, що в Луцьку, викладачем факультету, котрий належав до Львівського політехнічного інституту.

– А якою науковою проблемою Ви займалися?

– Досліджував синтетичні цеоліти методом газової хроматографії.

– А чим Ви хотіли би займатися на кафедрі фізколоїдної хемії?

– Хотів би займатися тим, що і в Луцьку.

Тут Микола Михайлович повернувся до професора Міскіджяна:

– Ви чуєте, Сергію Павловичу? Тим, що і в Луцьку!

А потім знову до мене:

– А хто Вам це дозволить?

Згодом я зрозумів, наскільки він був далекоглядним.

На 16 березня 1978 року була запланована публічна лекція Миколи Туркевича на тему “Шляхи пошуку нових лікарських речовин”. Мені хотілося ознайомитися з манерою викладання знаменитого професора, і я прийшов у зал наукової бібліотеки медінституту на теперішній вулиці Січових Стрільців. Як я й очікував, виклад був бездоганим. Вражав широкий світогляд і знання наукових шкіл. Запамяталася характерна львівська вимова шановного професора. Так, наприклад, формулу води він вимовляв “Га-два-о”. Також професор був твердим прихильником уніфікації хемічних термінів. Все це видавало в ньому фахівця ще старого, дорадянського вишколу. Одночасно з тим він розповідав про найновіші досягнення в галузі синтезу речовин. З усього було зрозуміло, що йдеться про його власну наукову школу.

6 жовтня 1981 року у Львівському медінституті відбувалася чергова студентська наукова конференція. Серед доповідачів був Олександр Тимкевич, один з учасників Львівської цеолітно-хроматографічної групи. Його робота стосувалася хроматографічного визначення мікроконцентрацій чадного газу в забрудненому повітрі. Оскільки в нашому інституті не була передбачена спеціалізована хемічна секція, ми подали доповідь на секцію “Аналіз і синтез біологічно активних речовин”. Робота Тимкевича була відзначена в Києві як найкраща. Проте професор Туркевич, який очолював журі, оцінив її інакше:

– Доповідь Тимкевича, порівняно з іншими, має найкращі ілюстрації, але її фармацевтична цінність нульова.

Я зауважив, що на конкурсі студентських робіт у Києві вона завоювала I місце і була нагороджена грамотою Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти. Але професор різко заперечив:

– Нехай вони собі там нагороджують, кого хочуть і як хочуть, а для нас важливе її фармацевтичне значення.

З того, що в залі запанувала гнітюча мовчанка, стало зрозуміло, що з професором Туркевичем не сперечаються.

Попри заняття фармацією Микола Михайлович за своїм науковим вишколом і переконаннями був справжнім хеміком. Щобільше, він був найавторитетнішим хеміком у Львівському медичному інституті. З цієї причини його обирали до складу правління Львівської обласної організації Всесоюзного хемічного товариства (ВХТ) ім. Дмитра Менделєєва. У медичному інституті діяв первинний осередок ВХТ, і певний час мені довелося його очолювати. У лютому 1984 року мали відбутися чергові звітно-виборні збори. Професор Туркевич, який курував роботу нашого осередку, викликав мене для попередньої розмови. Досі такі збори, як правило, готувалися слабо, до цього вже звикли. Микола Михайлович сердито запитав:

– А фінансовий звіт ревізійної комісії ви маєте?

Знаючи його принциповість і вимогливість, навіть прискіпливість, я зібрав усю необхідну документацію завчасно.

– Звіт маю.

Настрій професора вмить змінився. Він повеселішав і вже з інтересом запитав:

– А кого Ви рекомендуєте обрати новим головою осередку, кого ввести до складу правління?

Я показав йому список кандидатур. Від його поганого настрою не лишилося й сліду.

Збори проходили за традиційним сценарієм. Спочатку мала бути прочитана лекція, потім відбувалися дебати. Професор Туркевич гаряче підтримував цю традицію. Він надавав великого значення номенклатурі хемічних речовин і його сьогоднішня лекція стосувалася саме цього питання:

– Не забувайте, що кожна хемічна сполука, як і всяка людина, має своє законне ім'я.

Новим головою медінститутського осередку ВХТ став Дмитро Луцевич, який тоді працював асистентом кафедри загальної і неорганічної хемії. Свій шлях у науку він починав із дослідження цеолітів у студентському хемічному гуртку, який вів я, коли проходив аспірантуру, а кандидатську дисертацію захищав під керівництвом професора Туркевича.

Якось проректор із наукової роботи Євген Панасюк (1928–2001) доручив мені узгодити із професором Туркевичем можливість синтезу в його лабораторії одного з реактивів. Коли я зайшов на кафедру фармацевтичної хемії, була п'ятниця, кінець робочого дня. Микола Михайлович був не в гуморі:

– Чому приходите тоді, як я не маю часу?

– Це доручення проректора Панасюка.

– Я не маю часу, я збираюся у відрядження. Де Ви були минулого понеділка?

– Ми не домовлялися про понеділок. Та й всі дні тижня були зайняті.

– Ми завжди всі зайняті.

– Коли ж ми зможемо поговорити?

– Тоді, як буду мати час.

У цей момент до кабінету зайшов професор Василь Крамаренко (1916–1998), і розмова припинилася. Зрештою, до Туркевича у цій справі ми більше не зверталися, оскільки питання вирішилося саме по собі.

9 червня 1986 року відбувалося засідання проблемної комісії з фармації. На ньому заслуховувались результати виконання трьох кандидатських і моєї докторської дисертації. Я доповідав останнім. Моя тема стосувалася дослідження модифікованих цеолітів і використання їх для аналізу мікроконцентрацій газів-за-

брудників повітря. Надійшло багато запитань. Микола Михайлович, як завжди, був гострим:

– У Вашому виступі я чую якусь мішанину, не розумію, для чого саме призначені цеоліти – для визначення забруднень повітря, чи для його очистки?

– Якраз для цієї “мішанини” вони й призначені – одні модифікації для аналізу, інші – для очистки.

– А чому Ви вносите плутанину в назві чадного газу? “Окис вуглецю”, “моноокис вуглецю”, ще й “монооксид вуглецю”?

– Справді, це плутанина, але придумав її не я. Всі ці терміни використовуються у сучасних виданнях.

Врешті головуючий запитав Туркевича:

– Чи Ви задоволені відповідями дисертанта?

– Так, цілком.

17 жовтня 1987 року відзначали 75-річний ювілей від дня народження шановного професора. В актовій залі медінституту зібралися викладачі фармацевтичного факультету, студенти, друзі й колеги. За столом президії головував проректор із навчальної роботи Борис Зименковський (нинішній ректор Львівського національного медичного університету ім. Данила Галицького). Він тепло привітав ювіляра, відзначивши його наукові заслуги і називаючи себе його учнем.

Завідувач кафедри фармацевтичної хемії професорка Олена Владзімирська розповіла про творчий шлях свого учителя:

– Хочу наголосити, що Микола Михайлович є інженером, хеміком-синтетиком, кандидатом хемічних наук, доктором технічних наук, доктором фармацевтичних наук, заслуженим винахідником України, винахідником СРСР, відмінником охорони здоров'я. Він був деканом фармацевтичного факультету і багаторічним завідувачем кафедри фармацевтичної хемії, де створив потужну наукову школу. Її фундаментом стали 200-річні традиції наукових взаємин зі шведськими, французькими, російськими, бельгійськими і німецькими школами. Можливо, не всі знають, що професор Туркевич вільно користується двома десятками мов, а п'ятьма іноземними розмовляє досконально. А ще майстерно грає на флейті, контрабасі, гітарі, і навіть певний час виступав у складі театрального оркестру.

Потім промовляв шановний ювіляр:

– Батько мені заповідав: “Іди, сину, в науку, бо гряде війна. Війна негуманна, а наука гуманна”. Коли я навчався у гімназії в Бродях, то вподобав собі загальну хемію. Вдома виконував експерименти, вони час від часу закінчувалися пожежею на робочому столі. Коли я зайнявся загальною хемією, то переконався, що спочатку треба вивчити фізичну хемію. А щоб опанувати її, треба знати вищу математику. Тоді я зрозумів, що людина науки без вищої математики жити не зможе. Ще перед І курсом Політехніки я вже знав усе, що було зроблено у математиці до Ляйбніца. Довший час вважали, що на ньому все скінчилося. Всі диференціали, інтеграли, що Ляйбніц усе зробив. А в Політехніці я зацікавився високомолекулярними сполуками, вони видавалися мені загадковими. Коли я працював у професора Пілята, то захопився нафтовими кислотами і сульфокислотами. На той час формули для цих речовин ще не були встановлені.

У слові “речовини” шановний професор робив наголос на другому складі.

– Від 1931 року я був асистентом, а в 1937-му став ад'юнкт. Ад'юнкт – це помічник доктора, який виконує всю роботу. Під керівництвом Станіслава Пілята я у 1939 році захистив дисертацію і став доктором технічних наук. Потім працю-

вав у Львівському університеті. Але все перервав напад Гітлера на Польщу і Радянський Союз. У 1941-му професора Пілята розстріляли німці. А від 1945 року я розпочав у Львівському медінституті синтезувати тіазолідини. У мене було багато учнів, і вони ще не знали, що закладають основи досі невідомих гетероциклічних сполук.

Однією з учениць професора Туркевича була завідувачка кафедри фармакогнозії Любов Ладна, голова Львівського фармацевтичного товариства:

– Нас професор настановляв: “Чи Ви зможете працювати після того, якщо дев’ять ваших дослідів виявляться невдалими? Чи будете продовжувати експеримент? Чи вистарчить у Вас сили і здоров’я? Якби було все так легко в науці, то все давно вже зробили б до Вас. Тому готуйте себе до повсякденної, копіткої і важкої роботи”.

При цьому Любов Яківна згадала, що професор Туркевич дуже багато працював. Одного разу він призначив студентам консультацію навіть на Новий рік на 10 годину ранку.

Потім на трибуну вийшов професор Василь Крамаренко, завідувач кафедри токсикологічної та аналітичної хемії:

– Я є найстаршим серед учнів професора Туркевича. Хоча у 1948 році став керувати кафедрою, мені потрібно було ще захистити докторську дисертацію. Науковим керівником був Микола Михайлович. Він підготував кандидатів і докторів з фармації більше, аніж усі завідувачі фармацевтичних кафедр у цілому Радянському Союзі разом. Якимось до Львова спеціальним рейсом прибув командир загону космонавтів генерал-майор Володимир Шаталов. Йому потрібна була консультація професора Туркевича. Очевидно, консультантів такого рівня у Москві не було.

Від імени Львівської обласної організації ВХТ привітав ювіляра доцент Йосиф Комариця (тепер професор медуніверситету) і вручив диплом ВХТ за багаторічну і плідну діяльність.

Через 2 дні я зайшов до професора Туркевича на кафедру, щоби подарувати йому касету із записом святкування. Він був зворушений цим, запросив мене до кабінету і багато розповідав про себе. Зокрема про те, як навчаючись у гімназії, самотужки вивчав вищу математику, фізичну і загальну хемію за I академічний курс, а також мову есперанто, яка допомогла йому опанувати добрий десяток європейських мов. Тут він зауважив, що дехто з нинішніх науковців і однієї іноземної мови, як слід, не знає:

– Один із них навіть не вмів, як слід, вимовити прізвище Гете. Та жоден із німців не зрозумів, про кого ви говорите. “Ми не знаємо ніякого Гете, ні Гьоте”. А скажете “Goethe” – і почуєте: “О, це велика людина!”.

Крім усього, Микола Михайлович був ще й членом медінститутської екзаменаційної комісії з іноземних мов і приймав іспити за програмою кандидатського мінімуму.

16 листопада 1987 року у Львівському медінституті відбувався традиційний актовий день. Професор Туркевич виступав з актовою промовою “Лікарські засоби, їх синтез і перспективи подальшого використання”. Почавши від середньовічного вченого Парацельса, він докладно розповів про досягнення кафедри фармацевтичної хемії, якою йому довелося керувати понад 30 років. За цей час він створив наукову школу з хемії тіазолідинів та 1,3-тіазанів, яка стала добре відомою у світі. Професор Туркевич підготував цілу плеяду вчених – 20 докторів і 75 кандидатів наук, опублікував близько 500 наукових праць, десятки книг, отримав понад 60

авторських свідоцтв і 11 закордонних патентів на винаходи. Не всякий наш учений може похвалитися такими науковими здобутками.

Хочу завершити свої спогади словами з притчі, котру я чув від шановного професора:

– Якось астроном, спостерігаючи у надчутливий телескоп за темною ділянкою зоряного неба, побачив мерехтіння нової, ледь помітної зірки. Зрадівши такому відкриттю, він звернувся до неї: “Зірko, зірко! Що є найкраще у світі?”. А вона відповіла: “Найкращою є наука, бо якби не було науки, мене б ніколи не змогли побачити. А прийде час, і люди зможуть побачити й інші зірки, розташовані значно далі, а колись зуміють ще й дістатися до нас”.